

מאכט די תריסים צו

תמונה אחרת לגמרי על תחיית העברית

הצצה לפער העצום בין משאלת הלב של מנהיגות היישוב, שניסתה להבליט את מעמד הבכורה שכבשה לה העברית בארץ, לבין המציאות בשטח

זהר שביט

הארץ, גיליון יום העצמאות

22.04.2015 10:29

בנובמבר 1931, לקראת המפקד הכללי של התושבים שערכו שלטונות המנדט, פירסמה הנהלת העירייה מנשר שבו ביקשה, למעשה, מתושבי העיר לזייף את תוצאות המפקד. "כל תושבי תל אביב" הונחו להשתתף במפקד ולהשיב שהעברית היא שפתם, למרות שהנהלת העירייה ידעה היטב שהדיבור העברי אז "לא היה (...)" נפוץ למדי בתוכנו". העירייה חששה שאם יענו התושבים תשובה כנה לשאלה, יפגעו תוצאות המפקד בדימוי של תל אביב כעיר העברית. את ההנחיה נימקה העירייה ב"ערך הלאומי והמדיני" שיש לשפה העברית, כפי שנכתב במנשר אחר מינואר 1936: "ואל נא תדמו בלבכם שבלי השלטת השפה הלאומית בתוכנו נוכל להשיג עמדה לאומית ולבנות כאן את ביתנו. עם שאינו מדבר בשפתו אינו עם, ואוי לו לאיש אשר בגלל זלזול בשפה יביא שואה ואסון על כל מפעלנו ביישוב ועל התרבות העברית בארץ."

ההתייחסות המניפולטיבית למפקדים ולסטטיסטיקות בנוגע ללשון העברית נולדה כמעט בראשית ימיו של היישוב היהודי. בשנת 1912 הופיעה בעיתון הציוני ברוסית, "ראסוויט", ידיעה על מרשם אוכלוסין שנערך בקרב 790 תושבי ה"רובע" תל אביב. הידיעה, שנשלחה לדברי העיתון על ידי בצלאל יפה (ממקימי "חברה חדשה", שעסקה ברכישת קרקעות), סיפרה כי: "בשפה העברית מדברים 341 איש (43%), בז'רגונית — 277 איש (35%)... בדומה לאשתקד השפה העברית שימשה 43% מכלל תושבי הרובע" (תרגום מרוסית באתר הזנוב).

הידיעה עוררה את חמתו של אחד העם ולא מפני שחלק על הנתונים, אלא מפני שחלק על פרשנותם. במכתב זועם למרדכי בן הלל הכהן, ששלח מלונדון במארכס 1912, לימד אחד העם פרק בהלכות השימוש בנתונים סטטיסטיים וטען שצריך היה להציג את הדברים באופן שונה ולהבליט את השיעור הגבוה של ידיעת העברית בקרב הדור הצעיר: "מתפלא אני על רבי בצלאל שלנו, שהוציא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן, שיכול לשמש נשק בידי שונאי העברית. כי אם גם בתל אביב רוב התושבים מדברים בלשונות אחרות, והז'רגון כמעט שולט במידה אחת עם העברית — איה איפוא תחיית העברית? בשביל לתת מושג נכון מן המצב כמו שהוא באמת, צריך היה לתת מספרים פריטיים: לילדים בלבד, לגברים בלבד, ולנשים בלבד, ואז היתה התמונה אחרת לגמרי, והיו הכל רואים, שהילדים כמעט כולם מדברים עברית, והגברים — רובם."

כעשר שנים אחר כך, כאשר סיכם את הפעולה התרבותית של ההסתדרות, התגאה דוד בן גוריון בתוצאות המפקד שערכה ההסתדרות בשנת 1923, ולפיו 91.6% מחברי ההסתדרות השיבו בחיוב לשאלה האם הם יודעים לדבר

עברית. בן גוריון ראה בתוצאות האלה ראָהָה לכך שאין לחשוש מגלי עלייה המונית, "שאינה שומעת עברית".
ואולם, בן גוריון שכח לציין שכדי להגיע לשיעור הגבוה הזה לא הביא בחשבון את חברי ההסתדרות הרבים שכלל
לא השיבו על השאלה, וגם לא התייחס לעובדה שרבים עוד יותר לא השיבו על השאלה האם הם קוראים וכותבים
עברית — מדדים החשובים ביותר בידיעת שפה. במלים אחרות, בן גוריון קרא את הנתונים קריאה מניפולטיבית
כדי להציג מפלס עבריות גבוה של היישוב היהודי.

מקורן של המניפולציות האלה היה במעמד שהוקנה לעברית, שנתפשה בקרב מנהיגי היישוב ואנשי הרוח ביישוב היהודי, כמו גם בקרב שדרות רחבות ביישוב היהודי בארץ ישראל, כרכיב חשוב וחיוני בבניית האומה, ואולי הרכיב החשוב ביותר, מפני שיוחסה לעברית היכולת להיות הכוח המלכד "מחנות עולים ופליטים לעם אחד ואחיד."

במובנים רבים אכן היתה הלשון העברית נכס לאומי מכונן; ההון הסימבולי החשוב ביותר של החברה היהודית, גם בדימוי העצמי שלה וגם בכל הנוגע להצדקות שניתנו להנחלתה ולהשלטתה. המרכזיות של העברית בהבניית הלאום, ביצירת "האדם החדש" וביצירת תרבות לאומית משותפת הודגשה שוב ושוב, והחזון של הפיכת העברית לשפה הלאומית והבלעדית של היישוב היהודי החדש בארץ היה נחלת הרבים.

הרבה הרואיות היתה בחזון הזה. מי שעלו לארץ נדרשו לא רק להמיר את שפת האם שלהם ולהשתלט על העברית, לאחר שכבר רכשו אוריינות בשפת האם ובדרך כלל גם בעוד לשונות, הם גם נדרשו לתפקד בלשון שעדיין לא בשלה כשפה דְּבוּרָה וכשפת יומיום. העברית, בעלת המורשת העשירה והמפוארת כשפה כתובה, חסרה רכיבים מודרניים רבים, כגון נוסחאות מוכנות מראש לתקשורת שהיו קיימות בשפות האם, והיתה צריכה להמציא את עצמה כשפה דבורה. כלומר, העולים לארץ נדרשו לא רק לרכוש שפה שלא יכלה עדיין לתפקד בכל הרבדים, אלא, לא אחת, היו שותפים למילוי החקר הזה בלשון.

בקרב מבקרים זרים עוררה תחיית העברית תשומת לב והשתאות. הסופר היהודי-הצרפתי ז'וזף קסל התפעל מהפיכת העברית משפת התלמוד לשפת היום יום; הסופר היווני ניקוס קונצאקיס תיאר, ברומאן "פאפא יאנארוס", בהתפעלות ובקנאה את מפעלו של אליעזר בן יהודה: "אם תלכו היום לארץ ישראל תשמעו כיצד היהודים מדברים, מתמקחים, כועסים, עוגבים, נואמים ומדפיסים ספרים ועיתונים בשפה העתיקה ששבה לתחייה". ואפילו בעיתון "פילסטין" התפרסם, ביולי 1927, מאמר שבו תואר ההישג המופלא של תחיית הלשון העברית, ש"קמה בשנים האחרונות מקברה" ונהפכה ללשון הדיבור במרחב הפרטי וללשון ההוראה בבתי הספר, ואפילו ללשון המדע.

צעירים בבית קפה בתל אביב, שנות השישים. תפריטי המסעדות היו לעתים קרובות דו-לשוניים: עברית שלצדה גרמנית ואנגלית צילום: לע"מ

המתפעמים מתחיית העברית מצאו חיזוק בסטטיסטיקות ובמפקדים שנערכו על ידי שלטונות המנדט, המשרד הארץ ישראלי, הסתדרות העובדים הכללית, עיריות שונות, ועל ידי יוזמות פרטיות ביישובים שונים, שהוגשו בתזכירים, או פורסמו בכתבי העת ובעיתונות היומית. הרושם העולה מכולם הוא, שהעברית כבשה לה בשני העשורים הראשונים של המאה העשרים מעמד בכורה, כמעט בלעדיות.

לכאורה, הצדיקו המפקדים האלה את ההתפעמות. במפקד שנערך בתל אביב ב-1915, ככל הנראה על ידי זאב סמילנסקי, ענו כמעט 50% מהמשיבים שהעברית היא שפתם. במפקד שערך המשרד הארץ ישראלי לשנים 1918-1916 ציינו כ-75% מן הצעירים שלשונם היא עברית. במאמרים של שמלץ ובקי נקבע כי "ביפו, בחיפה ובארץ ישראל כולה הגיע שיעור דוברי העברית בקרב דור הבנים למחצית בקירוב". על פי אותו מפקד, אף לא אחד מ-15,065 תושבי תל אביב הצהיר על יידיש כעל שפתו. במפקד האוכלוסין שערך המנדט הבריטי באוקטובר 1922, נפקדו 83,794 יהודים. למעלה משמונים אלף (80,396) מן הנפקדים הצהירו על העברית כשפת הדיבור שלהם, רק 1,946 בכל הארץ הצהירו על יידיש כשפתם, וביפו הצהירו 356 על עצמם כדוברי יידיש, בעוד ש-19,498 הצהירו על עצמם כדוברי עברית. על פי ממצאי סקר על ידיעת העברית שנערך בראשון לציון ופורסם ב-1930, כל הילדים במושבה ידעו עברית ודיברו עברית. לפי תזכיר שהוגש לבן גוריון ב-30.4.1936, כשני שלישים מתוך שלוש מאות אלף בוגרים ביישוב העברי (כמאתיים אלף) ידעו עברית במידה זו או אחרת. בנובמבר 1948, שישה

חודשים אחרי הכרזת העצמאות, העידו 75% מהתושבים היהודים במדינת ישראל שהעברית היא לשונם היחידה או העיקרית.

האמנם היה זה מצבה של העברית ורוב "העברים" דיברו רק, או בדרך כלל, עברית?

בחינה ביקורתית של אופן עריכת המפקדים והמשאלים והעדויות על המציאות הלשונית של חיי היישוב מצביעות על מצב עניינים שונה לחלוטין.

אשר למשאלים. בנוסף להטיה האידיאולוגית בתשובות הנשאלים, לקו המשאלים והמפקדים בכשלים מתודולוגיים. לדוגמה, השאלות לא היו מפורטות ואפשר להניח שהנשאלים הבינו באופנים שונים את השאלה בדבר ידיעת העברית ובדבר חלוקתה של ידיעת העברית; כלומר, האם מדובר בשימוש בעברית בכל תחומי החיים או ביכולת בסיסית של אינטראקציה בעברית? לפעמים נשאלה שאלה רק על ידיעת העברית ולא על לשונות נוספות. אך כאשר נשאלה השאלה הזאת, עלתה מן התשובות נוכחות חזקה של שפה נוספת, לפעמים של כמה שפות, ועל שימוש בהן לא רק במרחב הפרטי אלא גם במרחב הציבורי. לעתים מצטיירת תמונה של מגדל בבל, כמו מן הסקר שנערך ב-1931 במושבה ראשון לציון ובו דיווחו התושבים הבוגרים שהם משתמשים ביותר מעשרים לשונות, ובהן: אוקראינית, איטלקית, אנגלית, אספליונית, ארמנית, בוכרית, בולגרית, גרוזינית, גרמנית, הונגרית, יונית, יידיש, לדינו, לטבית, ליטאית, ספרדית, ערבית, פולנית, פרסית, צ'כית, צרפתית, רומנית, רוסית וטורקית.

מקובל לטעון שהעברית נהפכה לשפה הבלעדית של הדור הצעיר. ואולם, האם הדור השני, ששלט בעברית, לא השתמש גם בשפות אחרות? והאם הסקרים לא התעלמו מכך שגם בקרב דוברי עברית ילידיים היו שגורות סיטואציות דו-לשוניות או אפילו רב-לשוניות? מהפערים העולים מן המפקדים בין מספר דוברי העברית בקרב הילדים לעומת מספר דוברי העברית בקרב המבוגרים ומשפע העדויות על סיטואציות דו-לשוניות ורב-לשוניות, אפשר להסיק שברוב הבתים היהודים היתה נהוגה סיטואציה דו-לשונית או רב-לשונית, ולכן יש לשים לב להבחנה בין השימוש בעברית כשפה יחידה והשימוש בה כשפה עיקרית.

מהעדויות שבידינו מתברר, אפוא, שהדיגלוסיה הלשונית — כלומר, חלוקת עבודה בין שפות שונות לפי הקשרים שונים — היתה נפוצה וילדים דוברי עברית המשיכו לדבר בשפת האם, ולעתים בעוד שפות, בתוך הבית עם ההורים ועם דור הסבים, ואילו בבית הספר ובחברת הילדים דיברו עברית. גם הלשון המקרונית, כלומר מבע המערב כמה לשונות, היתה נפוצה, כמו לדוגמה: "מאכט די תריסים צו."

כך, לדוגמה, מתאר דויד ילין את חלוקת העבודה הלשונית בשנת תרס"ג (1903) בין הורים וילדיהם שביקרו ב"גן העברי הראשון" בירושלים. לפי תיאורו דיברו הילדים בכל פעילויותיהם בגן רק בעברית, אבל בשוכם הביתה דיברו עם הוריהם בלשונות אחרות: "הילדים האלה אף אם טרם הגענו למדרגה כי גם הוריהם ידברו אתם עברית, הנה בכל זאת בשחקם את חבריהם בביתם או בהשתעשעם לכדם אך עברית המה מדברים."

גם עשרות שנים אחר כך, בתקופת המנדט, המשיכו ילדים יהודים שגדלו בארץ לדבר בשפות שונות בגן ובבית. לא אחת גדלו ילידי הארץ על ברכיה של לשון אחרת ולא למדו עברית עד שהתחילו לבקר בגן. כך סיפרה מרואיינת ילידת 1936: "ההורים שלי דיברו אתי רק גרמנית. בגיל שלוש כבר הלכתי לגן. אני זוכרת שישבתי ובכיתי כי לא הבנתי אותם". ומרואיין יליד 1940 סיפר: "אני דיברתי גרמנית. ראשית כל דיברנו גרמנית, גם כי היתה הסבתא הזקנה אתנו והיא ידעה רק גרמנית. אז לא היה שום טעם לדבר עברית. בגיל 5 הלכתי לגן. אז בגן למדתי עברית פעם ראשונה, ואחר כך בבית ספר. וכאמור, העברית שלי באה לי הרבה מהספרים, וככה היתה לי בזמנו עברית טובה, יותר ממה שיש לי היום". ביישוב היהודי נוצר אפוא דור ילידי של דוברים טבעיים של שפת הוריהם, שלמדו את העברית כשפה זרה.

לאמיתו של דבר, כאשר משחזרים את הריאליה הלשונית של היישוב היהודי, אפשר לתמוה על כך שהשורות האלה נכתבות היום בעברית ולא ביידיש, שקנתה לעצמה שליטה בחיי היישוב והיתה שפת אינטראקציה שכיחה אולי אפילו יותר מהעברית. על פי בקי, בשנים 1916-1918 היידיש היתה מדוברת בפי קרוב ל-70% מדור ההורים ממוצא אשכנזי, וב-1948 עדיין עמד שיעור דוברי היידיש מתוך כל דוברי הלשונות הזרות על 47%.

על שכיחותה של היידיש ועל המידה הגבוהה של השימוש בה מעידה יותר מכל העובדה שגם לא יהודים למדו להשתמש בה.

אפשר ללמוד זאת בין השאר מהאפיזודה המשעשעת שתיאר עגנון על סיורו ביפו מיד לאחר שהגיע לארץ. עגנון מתאר כיצד חיפש ביפו את בית הכנסת הספרדי ונתקל באשה שענתה לשאלתו ביידיש. לאחר מכן התברר לו שהאשה הזאת היא משרתת ערבייה בביתו של המורשה של חיבת ציון:

"בירכתי אותה בברכת שבת שלום ומבורך בלשון הקודש ושאלתי אותה, ואיני זוכר אם בלשון הקודש או ביידיש היכן כאן בית הכנסת של הספרדים?"

עצמה את עינה הבריאה והביטה בי בעינה הבלומה והשיבה לי דרך שאלה בנעימה זרה ומוזרה, ביסט א פרענק וואס זוכסט א פרענקיש מקום קדוש דורט האבקיט א פרענק, טוה איהם א פרעג וועט ער דיר זאגן (וכי ספרדי אתה שאתה מבקש בית תפילה של ספרדים. הנה מדדה שם ספרדי, שאל אותו ויגדך).

אחר ימים נודמנתי לביתו של המורשה של חובבי ציון. ראתה אותי אותה אשה, ערבייה היתה ומשרתת בית המורשה היתה. הביטה בי ואמרה נגד כל אנשי הבית, האב זיך תיכף גיחאבט אז דער מאסיע איס פון אונזעריגע יודען און נישט אביס א פרענק (מיד תפסתי שהאדון הלז יהודי משלנו הוא ולא ספרדי).

לצד המאמץ ליצור דימוי של חברה החיה את חייה בעברית היתה המציאות. במציאות הזאת היו געגועים לשפת האם או לשפת האוריינות, ומטבע הדברים שפת האם של חלק ניכר מהיישוב העברי לא היתה העברית ולא היתה השפה שאליה, כדברי זאב ז'בוטינסקי, שולח האדם את ידו בחפשו ספר במדף הספרים, בשפה שהיא כדבריו:

"השפה, שבה הרעילני מורי — אין לה צרי בגלעד". במציאות הזאת קובל חיים וייצמן על כך שהוא מתבקש לנאום בעברית. וכך מתאר את האפיזודה הזאת גרשום שלום בספרו "מברלין לירושלים":

"בשלהי הקיץ 1924 נתקיים מעמד חגיגי לכבוד חנוכת ספריית גולדציהר (...) וייצמן שאל את ברגמן אם עליו לדבר עברית או שמא יספיקו גם אנגלית או צרפתית. התשובה היתה שעליו לדבר עברית, ועדיין חרוטה בזכרוני אנחת תשובתו (ביידיש) של וייצמן שבאה לי כהפתעה: 'דער לשון קודש הארגעט מיר אָועק!'"

כדאי לשים לב: למרות שוייצמן הרבה להרצות בעברית הוא העדיף לנאום באנגלית, ואפילו בצרפתית, גם אם לא העז להציע לנאום ביידיש. כאשר התברר לו שייאלץ לנאום בעברית לא היה נלהב מכך, ואת רגשותיו הביע בשפה שבה היה לו נוח להביע רגשות, כלומר ביידיש. לנטייה להביע רגשות בשפת האם אנו מוצאים עדויות רבות, גם אצל אישים שזוהו עם תחיית הלשון העברית, כמו חיים נחמן ביאליק או אברהם שלונסקי, והם נטו להשתמש ביידיש או ברוסית כאשר הביעו רגשות, בעיקר רגשות של לעג או כעס.

שמעון ראבידוביץ תאר בזיכרונו כיצד הרבה ביאליק להשתמש ביידיש כאשר הביע כעס, כמו לדוגמה כאשר כעס על חוקר החסידות שמואל אבא הורודצקי: "וואס וויל ער דער קאקער [!!] [על כינוי זה חזר כעשר פעמים]. וואס וויס ער? וואס האט ער געלערנט?" ; או לעג: "ראה את שולמית רוזנבלום וסוקניק רצים יחד ברחוב קנט, והוא אמר, קצתו כועס, קצתו לועג: זיי מיינען, זיי האבען דא א גבורה אפגעטאן! (הם חושבים שבזאת עשו מעשה גבורה)".

לנוכח המציאות הלשונית המורכבת הזאת לא מפתיע לגלות, בצד העדויות הרבות על ההתפעמות מהנוכחות של העברית בחיי היישוב, עדויות על מפח הנפש מהמפגש עם הריאליה הלשונית.

כשביקר ביאליק בפעם הראשונה בארץ, ב-1909, הוא התקבל בקבלת פנים השמורה למלכים ולרוזנים. ההמונים זרמו לקבלת הפנים שנערכה בחצר מלון פיינגולד שעל חוף ימה של תל אביב. פועלים הלכו ברגל מפתח תקווה ליפו, מרחק של כעשרה קילומטרים, כדי לקבל את פניו של משורר התחייה. אבל ביאליק לא שעה אליהם, הפסיק את אחד הדוברים, "פניו זועפים ועיניו ניצוצי אש זעם", כשתיאר את מה שנגלה לפניו בארץ: "והרושם הראשון, ניתנה האמת להיאמר, לא רושם תחייה הוא. התהלכתי בחוצות הצרים ובמבואות האפלים של יפו. אותו מיעוט יהודי, אותו מראה הגלות. חפצתי להאזין לדיבור העברי, שהנאמים משמיעים אותו מעל הבמה, ולצערי, שמעתי ברבעים היהודים, בנווה שלום ונווה צדק, ז'ארגונים רוסי, ספרדי וז'ארגון מעורב בהרבה מלים ערביות. לא שמעתי את צלצול השפה העברית, זולת מפי ילדים בודדים."

תקוותו של ביאליק לחוות את תחיית העברית המדוברת נכזבה עוד יותר לאחר שבעת ביקורו בפתח תקווה שמע ילדים מדברים ביידיש. במכתב שכתב לרעייתו מאניה כמה ימים אחר כך תיאר את עוגמת הנפש שנגרמה לו בשל כך: "עשה עלי רושם רע, ששם שמעתי את הדיבור העברי פחות מבשאר המושבות. אפילו מפי הילדים שמעתי את הדיבור העברי רק מעט."

מוסדות היישוב וחלק מהעיריות נתנו לעברית מעמד בלעדי, או לפחות מעמד מיוחס, במרחב הציבורי, ואולם לעברית לא היתה בלעדיות בשום היבט. השילוט ברחובות הערים היה בשלל שפות, ובנוסף לעברית שולטו בתי העסק ביידיש, בפולנית, בגרמנית, באנגלית ובערבית; והמאבק, האלים לעתים, שניהל גדוד מגיני השפה בתל אביב נגד השילוט בלעז, לא תמיד צלח ולא תמיד התקבלו בעין יפה ההצעות לקרוא בשמות עבריים לבתי עסק, כמו לדוגמה, לאגודת שליחים "נפתלי", למסעדה "לתיאבון", לצמחונייה "יחי" ולחנות פרחים "יפה נוף".

תפריטי המסעדות היו לעתים קרובות דו־לשוניים: עברית שלצדה גרמנית ואנגלית. מסעדת "קורזו" ברחוב אלנבי 53, לדוגמה, הציעה, *Warme Speisen, Kalte Speisen, Kalte Getränke, Gebäck*, וקפה ומסעדה "כהן" בגבעת הרצל הציעה, בין היתר, *Kartoffel Suppe, Erbsen Suppe*. חלק מההוראה בבית הספר למוסיקה "שולמית" התנהלה בשנות העשרים ברוסית, וגם מערכת החינוך התנהלה לא רק בעברית: בשנת תרפ"ו למדו בבתי ספר, שבהם שפת ההוראה לא היתה עברית, 20% מהתלמידים היהודים; כלומר, חמישית מאוכלוסיית הדור הצעיר התחנכה לא בעברית.

כמעט ואין ברשותנו תיעוד של האינטראקציה הלשונית בחיי היום יום, ואולם, מהמנשרים של גדוד מגיני השפה שקראו להשלטת העברית בתחבורה הציבורית ובחיי המסחר, אפשר ללמוד שאינטראקציה לא בעברית רווחה בחיי המסחר ובתחבורה הציבורית. גם ממכתבי התלונות והבקשות של תושבי העיר לעיריית תל אביב עולה כמה האינטראקציה שלא בעברית היתה נפוצה, למרות שהם נדחו על הסף, כמעט בגסות, וקיבלו תשובה מהעירייה בנוסח הזה:

"לכבוד

הגב' יונה סילבר

רח' זכריה 20

כאן

ג.נ.

...הרינו להחזיר לה את מכתבה הכתוב גרמנית, בלי עיון בו.

אזרח עברי בעיר העברית חייב לפנות אל העירייה בלשון העברית.

בכבוד רב,

ד"ר א. רוזנבאום

מנהל המחלקה לחינוך"

או,

"לכבוד

הגב' בטי מילמן

רחוב שבטי ישראל 18

דירה מס' 4

כאן

הנדון: מכתבה למפעל המים מיום 29.7.41

ג.ג.

הננו להחזיר לה בזה את מכתבה הכתוב גרמנית ומבקשים לפנות לעיריית תל אביב בעברית.

בכבוד רב,

יהודה נדיבי

מזכיר העיר"

אפשר לשחזר באופן חלקי את הנוכחות של העברית בתרבות הקריאה של היישוב היהודי, בהתבסס על מספר הספרים המיובאים, על מספר הספרים שלא בעברית שנשאלו מהספריות, ועל מספר העיתונים שלא בעברית שראו אור בארץ.

מספר הספרים שיובאו לארץ עלה בעקביות בין השנים 1923 ל-1931. כותרת מאמר ב"הארץ" משנת 1944 דיברה על "הספר האנגלי [ש]כבש את השוק הארצישראלי", והמאמר תיאר את הגידול במספר חנויות הספרים שמכרו ספרים ועיתונים לא בעברית — מעשרים למאה ושמונים, כחמישים מהן בתל אביב (להיילי הצבא הבריטי היו חנויות משלהם ולכן אינם סיבת הגידול). מה Blue Books-כרכי הנתונים הסטטיסטיים של פלשתינה שפירסמה ממשלת המנדט כל שנה, עולה הגידול בהיקף הכספי של שוק הספרים המיובאים. בספריות בתל אביב, שערי ציון ואחד העם, מספר הספרים שלא בעברית היה גבוה בהרבה ממספר הספרים בעברית, ביחס של כמעט שליש ספרים בעברית לעומת שני שלישים של ספרים לא בעברית. רק בספריות חדשות יותר, בעיקר בהתיישבות העובדת, היו רוב הספרים בעברית, וכמעט כל תקציב קניית הספרים הופנה לספרים בעברית, למרות הביקוש הגדול גם לספרים לא בעברית.

מתוונים על שאילת ספרים בכמה ספריות (בתל אביב — שערי ציון, בירושלים — הספרייה הלאומית ובספריות הקיבוץ המאוחד) עולה שהקריאה לא בעברית היתה שכיחה ביותר, אך בד בבד אפשר להסיק מההצלבה בין מספר ביקורי התלמידים בספריות והמספר הגבוה יחסית של ספרי ילדים שנשאלו בעברית, שחלק ניכר מקוראי העברית היו בני הדור הצעיר, ואילו בני הדור המבוגר יותר המשיכו לקרוא בלעז: גרמנית, צרפתית, רוסית, אנגלית ויידיש.

אין בנמצא נתונים מדויקים על מספר הספרים שראו אור בארץ לא בעברית, ואולם בשלהי שנות ה-30 ראו אור בארץ לא פחות משישה עיתונים בגרמנית שהופיעו בשתי מהדורות ליום: "ידיעות חדשות", "ידיעות היום", "פרס אקו", "תרגומים" (יצא לאור בחיפה), "היומן" ו"תמצית עיתונינו" של ג'יימס יעקב רוזנטל. המספר הרב של העיתונים בגרמנית מפתיע במיוחד בהשוואה למספר העיתונים יומיים בעברית (תשעה): דבר, הארץ, הגה, אומר, הבוקר, הצופה, המשקיף, מוסף דבר וידיעות אחרונות (שלצדם ראו אור שמונה עשר שבועונים, שישה דו-שבועונים ועשרים וארבעה ירחונים). הופעתם של עיתונים רבים כל כך שלא בעברית, כמו גם ההצלבה עם הנתונים לגבי ייבוא עיתונים וספרים שלא בעברית ושאלת ספרים שלא בעברית בספריות, מלמדים שציבור גדול המשיך לקרוא בלשונות אחרות, או קרא אותן בצד העברית.

עם זאת, רבים מהמשתמשים בלשונות אחרות היססו להודות בכך, התביישו וניסו להסתיר זאת, כפי שעולה מהאנקדוטה המתוארת בספרה של צביה ולדן, המספרת כיצד נחשף "סודה האפל" של סבתה שהמשיכה לקרוא בסתר ברוסית וביידיש, וכיצד נתגלה הסוד ביום שישי אחד, כאשר התכנסה המשפחה לארוחת ערב שבת והיא נכנסה לחדר השינה של סבתה ושמה לב לכך שעל שולחן הלילה: "היה מונח ספר בעברית מסומן בסימנייה. בשבוע הבא שמתני לב לכך שהספר היה פתוח באותו עמוד. לא יכולתי לתאר לעצמי שבמשך השבוע לא סיימתי סבתי את הקריאה. ציינתי זאת בפני כולם בזמן הארוחה. אבל השתיקה המטרידה שנפלה בחדר לימדה אותי שטמון כאן סוד. סבתי, החליפה צבעים ואמרה: אני צריכה להסביר לה את זה. בצעד מהסס נטלה אותי לחדר השני, הרימה את כיסוי המיטה וגילתה לי תריסרי ספרים ברוסית וביידיש."

העובדה שחלק ניכר מהציבור היהודי המשיך לקרוא בשפת אמו או בשפת ארץ הולדתו, לא נעלמה מן העין וכתגובה לה נעשו ניסיונות למנוע את הקריאה לא בעברית. בקיבוצים מסוימים, כמו בית השיטה, סגרו באכזריות את הספרייה שלא בעברית כדי להכריח את החברים לעבור לקריאה בעברית. הניסיון הזה, ככל הנראה, נכשל והחברים, שהאפשרות לשאול ספרים בגרמנית מספריית הקיבוץ נשללה מהם, לא התחילו לקרוא בעברית. במלים אחרות, המכבש האידיאולוגי לא הצליח לכפות את הקריאה בעברית אפילו בהתיישבות העובדת.

מהתמונה שציירתי משתמע, אולי, ש"העברים" בארץ לא דיברו וקראו עברית, או לא דיברו וקראו רק עברית, ולכן חזון העבריות היה בגדר חלום שלא התממש. אבל, לאמיתו דבר, התמונה של מציאות רב-לשונית בארץ ישראל מלמדת לא על הכשלון של פרויקט העבריות, אלא על הקשיים העצומים שאתם נאלץ הפרויקט הזה להתמודד, עד שהתממש, ובהצלחה רבה.